

Az országos szakkönyvtárakról az új törvény tükrében

Könyvtári törvényünk előkészületei és a hazai tájékoztatási-könyvtári szakterület változásai megkívánták az országos szakkönyvtárak helyének, feladatainak átgondolását a könyvtári rendszerben. Az elmúlt egy-két esztendőben az országos szakkönyvtárakról végtelen elképzelések is születtek. Jelen dolgozat tisztázni igyekszik e könyvtárak körét, a rendszernek velük szemben támasztott köteleit, és azt, hogy ez a könyvtártípus milyen minőséget képvisel a rendszerben. Felvázolja a tájékoztatási rendszer működésének mechanizmusát, végül ezekből von le következtetéseket a törvény-előkészítés számára.

Jelen írás két részből áll. Először az országos szakkönyvtárak feladatairól és a könyvtári/tájékoztatási rendszerben elfoglalt helyükről ad áttekintést; másodsorú néhány javaslattal él abban a tekintetben, hogy e könyvtárakról a törvényi szabályozás miképpen intézkedjék.

I. Az országos szakkönyvtárak

Kik ők?

A jelenlegi könyvtári rendszerünk* szerkezetének legfőbb elemei történetileg alakultak ki. Nem kizárólag magyarországi sajátosság, hogy ebben a rendszerben az ún. országos szakkönyvtárakat igen jelentős hely illeti meg; de a hazai könyvtárügynek valóban ez az egyik jellegzetessége. Ezt a helyzetet számos okból tudomásul kell venni. Mindenekelőtt azért, mert történeti képződményeket – különösen ezek egész csoportját – büntetlenül, vagy legalábbis kiszámíthatatlan következmények nélkül nem lehet gyökeresen átalakítani. Másodsorú azért, mert valamennyi országos szakkönyvtár hosszú élete során megformálta saját arculatát főként a tudományos/kulturális élet önszabályozó mechanizmusai következtében, más szóval valódi társadalmi elvárásoknak tettek és tesznek eleget. Megszűntek azok a könyvtárak (tájékoztatási intézetek), amelyekre ez nem volt érvényes. Harmadsorú azért, mert könyvtári rendszerünkben ezek a könyvtárak képviselnek – bár nem kizárólagosan –

egy olyan minőségi szintet, amely nélkül a hazai könyvtárügy alig lenne több, mint kicsit feljavított kölcsönkönyvtárak csoportja. (Nem lebecsülve a kölcsönzés és helyben használat egyébként igen fontos feladatát.)

A mai országos szakkönyvtárak zömét a 19. században alapították. 1802: Országos Széchényi Könyvtár, 1826: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1867: Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, 1869: Országgyűlési Könyvtár, 1876: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum (akkor mint Országos Tanszermúzeum és Könyvtár), 1883: Technológiai Iparmúzeum (az Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár elődje). A második világháború utáni hullámban újabbak jönnek létre. 1947: Országos Idegennyelvű Könyvtár, 1948: Országos Mezőgazdasági Könyvtár és Dokumentációs Központ, illetve az Országos Orvostudományi Információs Intézet és Könyvtár. Életükben, mint az egész hazai könyvtárügyben is az 1961. év jelentett fordulópontot. Megalakult az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, a művelődési tárcától átveszi az OMIKK-ot (akkori neve Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ). Az OMFB könyvtárpolitikai vezérével a „dokumentáció” (ahogyan a minőségi szakirodalmi tájékoztatást Paul Otlet nyomán 1905-től nevezzük) megszervezése és széles körű elterjesztése volt. A dokumentációs tevékenység kötelező elvei voltak: bármely dokumentum (nem csupán a könyvtárak által hagyományosan őrzöttek) lehet információs forrás, gyorsaság, kötelező tartalmi elemzés (lehetőleg teljesebben a referálás, de ezen túlmenően egészen a szemletanulmányokig), továbbá a szolgáltatások aktív szétsugárzása akár egyéni témára vonatkozó SDI formájában. A hatvanas években, elsősorban az országos szak-

* A „rendszer” szót nem a rendszarelmélet szigorúan meghatározott jelentése szerint, hanem kicsit lazábban használom. Rendszertani értelemben ugyanis könyvtáraink nem alkotnak rendszert.

könyvtárakra alapozva, megjelenik a dokumentáció. Az OMFB szerepét később jogszabály is rendezi. A 17/1976. MT rendelet 30. §-a kimondja, hogy „a könyvtárak szakmai tájékoztatási (információs) tevékenységére vonatkozó felügyeletet a kulturális miniszter az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság elnökével együttesen látja el”.

Lehet mérlegelni, hogy helyes döntés volt-e a dokumentációs (mai szóval: információs) feladatok zömét az országos szakkönyvtárakhoz telepíteni. Akkor ugyanis az egyetemi könyvtárak, jelesül a szakegyetemek könyvtárai főként az alkalmazott tudományok terén gazdagabb állománnyal rendelkeztek, mint az országos szakkönyvtárak. Logikus lett volna tehát az új feladatokat is ide helyezni. Az is kétségtelen, hogy ez a döntés az országos könyvtárak (főként a műszaki, orvosi, mezőgazdasági tudományokban) gyorsuló fejlődését eredményezte az egyetemi könyvtárak sorvadása mellett. De a döntés mellett is számos érv hozható fel: finansziális, felügyeleti okok, a nemzetközi rendszerekben való részvétel (KGST NTMIR) szóltak mellette. Ezt a problémát azért jelzem, mert azóta is számos, könyvtártípusok közötti feszültség, ellentét, néha félreértés forrása ez a harminc éve hozott döntés.

Az 5/1978. KM rendelet 2. sz. melléklete felsorolja az „országos” szakkönyvtárakat. A jegyzéken 120 (!) könyvtár szerepel. (Idővel még továbbiakat is kijelöltek.) Közülük jó néhány már nem is létezik. Az „országos” jelző nagylelkű odaajándékozása azzal magyarázható, hogy akkor folytak az említett KGST bekötésű szakirodalmi (később szakmai) információs rendszer kiépítésének munkái, ehhez sok specializált gyűjteményre volt szükség. Törekvés volt ugyanis a szakterületek hézagatlan lefedésére.

Országosnak az a szakkönyvtár tekinthető, amely szolgáltatásait az egész országra kiterjedően képes megszervezni és nyújtani, valamint önálló költségvetése van. Kilenc könyvtárat lehet ilyennek minősíteni: OSZK, MTAK, OK, KSH, OPKM, OMIKK, OMgKDK, OIIK, ÁIK, amelyhez tizedikként a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár csatlakozható szociológiai gyűjteménye és szolgáltatásai miatt. Az ÁIK esetében az „idegennyelvűség” nem határoz meg tudományt, ám egyre inkább a nemzetiségi kérdés és a kisebbségkutatás, valamint a világirodalom szakkönyvtárává válik.

Milyenek ők?

Az országos szakkönyvtárak állománya mintegy 15 millió könyvtári egység. Egyéni használóik száma 100 ezer felett van. Megjegyzendő, hogy az összes szakkönyvtárat (egyetemi könyvtárak nélkül) igénybe vevők száma negyedmillióra tehető. E használók főként az értelmiségi rétegből

valók, akikhez intézményi és külföldi megkeresők is csatlakoznak. A felhasználók évente kb. 440 ezer alkalommal fordulnak szakkönyvtárhoz, kéréseik kielégítésére mintegy 5,5 millió könyvtári egységet mozgatnak meg. Az országos szakkönyvtárak használata évről évre egyenletesen növekszik.

A fenti adatokhoz két megjegyzés kívánkozik.

Az állomány imponáló nagyságához az is hozzátartozik, hogy az ún. inkurrens állományt is magában foglalja. Ezen nem elavult, hanem ritkán használt művek értendők. Mivel a magyarországi könyvtári rendszerből hiányzik az országos tároló- és kölcsönkönyvtár intézménye (kezdeményei ugyan léteznek az OSZK-ban), könyvtáraink óvatossággal élnek az állományapasztással. Csupán feltételezni lehet, hogy ennek következtében a könyvtárak optimális méretű állományát meghaladó redundáns nagyságról van szó.

A másik megjegyzés a könyvtárhasználat természetére vonatkozik. Szakkönyvtárakban az évi 440 ezer használati alkalom, és az 5,5 millió megmozgatott dokumentum csak részben egyszerű kölcsönzés (könyvtárközi kölcsönzés) vagy helyben használat, az esetek jelentős részében ezen túlmenő igények kielégítéséről van szó.

Országos szakkönyvtárainknak bármely más könyvtártípusét magasán meghaladó szerepük van a hazai könyvtárügyben azzal, hogy „összkönyvtárügyi”, több, vagy valamennyi könyvtárat érintő szolgáltatások, intézmények, tevékenységek ezekben koncentrálódnak. A magyarországi könyvtárak rendszerként való működéséhez van rájuk szükség, sőt mivel „központi” feladatokról van szó, hűzóerőt gyakorolnak a könyvtárügy fejlődésére is. A fontosakat érdemes megemlíteni.

1. A hazai dokumentumtermés bibliográfiai számbavétele kizárólag ebben a körben megy végbe, az egyetemes számbavétel (UBC) részeként. Ez a könyvtárügy kötelező feladata. A nemzeti bibliográfiai rendszerért, beleértve a géppel olvasható variánsokat is, az OSZK felelős, hiszen elsőrendű nemzeti könyvtári feladatról van szó. Ehhez csatlakoznak a nemzeti szakbibliográfiák, ezeket kizárólag az országos szakkönyvtárak produkálják, elvégezve a hazai dokumentumtermés analitikus számbavételét (pl. a folyóiratok repertorizálásával). A nemzeti szakbibliográfiai rendszer eléggé hézagos, nem lévén egyik-másik tudományban országos szakkönyvtár. Az is sajnálatos, hogy az általános és a szakterületi számbavétel rendszertanilag nem illeszkedik egymáshoz; illeszkedés csak a géppel olvashatóságban létezik az alkalmazott szabványok következtében. A lényegen azonban ez nem változtat: ezt a feladatot az országos szakkönyvtárak végzik.

2. Ez a kör vezeti valamennyi országos (összkönyvtári) nyilvántartást. Az országos lelőhelykatalógusok a legkisebb és legtávolabbi, bármely típusú könyvtár számára nélkülözhetetlenek. Még a kutatás-nyilvántartást is e könyvtárakban szervezték meg (OMIKK); feltehetően koordinációs és tudománypolitikai okokból e nyilvántartás(ok) újraélesztése napirendre kerül(t).
3. Ebben a körben születik a szaksajtó: *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros; Tudományos és Műszaki Tájékoztatás; Könyvtári Figyelő*. Az első lapgazdái között két országos szakkönyvtár (OSZK, OPKM) és három társadalmi szervezet található, a másik kettőt az OMIKK, illetve az OSZK adja ki.
4. Ebben a körben dolgozták ki a szakmai szabványokat, főként az OMIKK és OSZK jóvoltából; bár e munkák lelassultak, legújabb eredményként a HUNMARC említhető.
5. A könyvtártudomány és szakirodalmi informatika elmélete tekintetében a „kilencek” jelentősebb szerepet tölthetnek be a tanszékeknél is. Már a hatvanas években műhelyek alakultak ki az OMIKK-ban és az OSZK-KMK-ban. Az OMIKK Módszertani kiadványok sorozata 49 monográfiából áll, a Tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata (más tudományokban is számon tartott) kötetei 25 kötetet tesznek ki. A KMK kiadványai szélesebb tematikájúak. Példaként *Polzovics Iván* hézagpótló összefoglaló munkáját érdemes kiemelni (Bevezetés a szakirodalmi dokumentációba). Ezeknek a kutató/fejlesztő munkáknak következtében alakult ki a könyvtárügy munkakapcsolata más tudományok intézményeivel, jelesen az általános és számítógépes nyelvészeti kutatóival. Ezek a munkakapcsolatok már nem élnek.
6. A tezaszuskérdést ebben a körben vetették fel először, mind a négy idevágó hazai monográfia a kilencek valamelyikétől származik, Sőt, az indexelés/osztályozás problémái a tezaszuskoroknál is erősebb hangsúlyt kaptak. Ebben a körben születtek az első tezaszuszok, egyáltalán a legtöbb tezaszusz ebben a körben készítették.
7. A szakképzésben – az intézményes iskola-rendszerű képzés mellett – ezek az intézmények szerepet kaptak a rendszeres oktatás megszervezésében.
8. Az információfeldolgozás technológiájában ebben a körben vezettek be alapvető újításokat. A referálás elindítása, a szemletanulmányok műfajának meghonosítása a kilencek érdeme. Bármily hihetetlen, a világon elsőként az OMIKK szervezett SDI-szolgáltatást, még a számítógépek megjelenése előtt; igaz, kevés témában. A nemzetközileg egyik legigé-

nyesebb indexelést (PRECIS) hazánkban egyedül az OPKM-ben alkalmazták. A példák sorolhatók.

9. Az első permutált indexeket (KWIC formában) az OMIKK állította elő.
10. A mikroképtechika, később az AV-technika elterjesztése, népszerűsítése az MTAK, OSZK és OMIKK munkájának eredménye az első laboratóriumok létrehozásával, szakfolyóirat indításával.
11. Az OMIKK kezdeményezte az ún. közös (osztott) katalogizálást, végezte az első kísérleteket. Tapasztalatait egyetlen fejlesztési koncepció sem nélkülözheti.
12. A külföldi számítógépes szolgáltatásokat (CAC) elsőként a veszprémi egyetem, röviddel ezután a miskolci (METADEX), még később az OMIKK honosította, ez utóbbi egyszerre hármat (INIS, INSPEC, Compendex) is. Ma a CD-ROM technika népszerűsítésében is élen járnak.
13. Az első online kapcsolatot külföldre ebből a körből létesítették.
14. Az ETO teljes kiadását az OMIKK vállalta magára.
15. E könyvtárak közül szinte valamennyi kiadóként is jelentős. (Az egész tudományos élet számára fontos olyan művek megjelentetése, amelyeket főhivatású kiadó anyagi okokból nem vállalhat.)

Az utóbbi néhány évben a számítástechnikai fejlesztés terén felzárkóztak az egyetemi könyvtárak főleg integrált könyvtári szoftverek átvételével, és a CD technika alkalmazásával. Ugyanez állapítható meg néhány megyei és városi könyvtárra is. A mai kép tehát kiegyensúlyozottabb.

Az eddig elmondottakból nyilvánvaló, hogy az országos szakkönyvtárak a könyvtárügy életében, a könyvtári rendszer rendszerként való működésében, a dokumentumellátásban és tájékoztatásban nélkülözhetetlen feladatokat láttak el. Mégis, ez ideig minden fejlesztési programból kimaradtak. Jelentőségüket megtélni nem célszerű egyenkénti értékelésük összegzésével, hanem csak az egész könyvtárügy és rendszer egészének vizsgálata alapján. Az egyedenkénti értékelés egyébként is a fenntartók feladata.

Az országos szakkönyvtárakat aszerint is érdemes megvizsgálni, hogy az adott tudományterületen létezik-e országos szolgáltatásokra alkalmas egyetemi gyűjtemény, vagy pedig olyan diszciplínában van szerepük, amely nem tartozik valamely egyetemi könyvtár gyűjtőkörébe. Csupán három országos szakkönyvtár van, amelynek – madártávlatból tekintve – van egyetemi könyvtári megfelelője. A műszaki tudományok, az agrártudományok és az orvostudomány azonban olyan hatalmas szakterületek, hogy a szakirodalmi tájékoztatást

több könyvtár együttesen is csak nagy erőfeszítéssel láthatja el. Az OMFB indított vizsgálatot abban a tekintetben is, hogy a Budapesti Műszaki Egyetemi Könyvtár és az OMIKK külföldi folyóirat-állományában mekkora az átfedés. A vizsgálat azt állapította meg, hogy a párhuzamosan rendelt folyóiratok mennyisége elhanyagolhatóan kicsi. Más – aktuális – adatról nincs tudomásunk, mivel az ellátottsági vizsgálatok, amelyek mintegy negyed százada még rendszeresen folytak, sajnálatosan abbamaradtak. Az országos szakkönyvtárak gyűjtőkörének a többi tudományban nincs számottevő felsőoktatási megfelelőjük (statisztika, pedagógia stb.).

Még egy megjegyzés kívánkozik ide kiegészítésül. Az országos szakkönyvtárakat nem terheli a felsőoktatási könyvtárakban hullámokban, egy időben és tömegesen jelentkező, egyébként természetesen hétköznapi igény, amely a kötelező irodalomra, tankönyvekre, jegyzetekre irányul. Ezek a hullámok elérik valamennyi könyvtárunkat, mivel a felsőoktatási könyvtárak érthetően nem képesek egyszerre egész évfolyamokat kielégíteni.

Együtt másokkal

Ha az országos szakkönyvtárak az egész könyvtári rendszer szempontjából értékelendők, akkor további négy kérdést kell felvetni.

Az első, hogy a könyvtári rendszernek a szakirodalmi ellátásban az ország számára fontos tudományok tekintetében „lefedettséget” (coverage) kell biztosítania. Könyvtárügyünknek nem is annyira a párhuzamos gyűjtés a problémája, mint a hiányos „lefedettség”. Fehér folt a természettudományokban van: nincs országos természettudományi szakkönyvtár. E kérdésen valamennyire segített a szegedi biológiai kutatóintézet megalapítása (SZBK) az élő természettel foglalkozó tudományok terén (life science), de csak enyhített, mivel intézeti könyvtárról lévén szó, az „országos” léptékű ellátás szempontjából nem nyújt valódi megoldást. (Félreértés ne legyen, e könyvtár egyike legkitűnőbb szakkönyvtárainknak, itt csupán a könyvtári rendszerben elfoglalt státusáról van szó.) A többi természettudomány helyzete még mostohább. Műszaki, agár- és orvostudományi, más egyetemi és országos szakkönyvtárak határterületi alaptudományként gyűjtik. (Régi terv egyébként, hogy az ELTE TTK Lágymányosra költöztetésekor itt lehet e hiányzó könyvtárat megalapítani. Olyan távoli azonban ennek a tervnek a megvalósulása, hogy jelenleg aligha vehető figyelembe. Valószínű, hogy e kérdésről az új törvény is hallgatni fog.) A diszciplínák szerinti hézagatlan lefedés követelménye egyébként a felsőoktatási és országos szakkönyvtárak egymásrataltságát erősíti.

A következő könyvtárpolitikai kérdés, hogy a tudományokban országosan biztosítani kell az állomány reprezentativitását. A szakkönyvtár nem az a könyvtár, ahol vannak a gondozásra vállalt tudományok területéről szakirodalmi források, hanem az a könyvtár, ahol *megvannak* e források. Ennek pedig két feltétele van.

Az első a relatív teljesség követelménye; szakmánk terminológiája szerint ez tartalmi teljességet jelent, és nem azt, hogy a dokumentumok tekintetében valósul meg teljesség. A kettő között ugyanis óriási különbség van. (Például: egy zenei szakkönyvtárban Beethoven valamennyi művének meg kell lennie, de nem e művek valamennyi kottakiadásának!) Más szóval a tudományok tartalmának minden lényeges témája fellelhető, azaz a könyvtár képes felmutatni tartalmában az egész tudományt. E probléma kifejtése messzire vezetne, ismét példát idézve, ismerni lehet nagy múltú gyűjteményeket, ahol ezt a tartalmi teljességet különböző kényszerű korlátozások miatt ért sérelmet tudatosan úgy orvosolták, hogy a hézagokat bibliográfiai szinten fedték csak le. (Pl. az Egyetemi Könyvtár. Így épült ki az EK páratlan referenzgyűjteménye.)

A reprezentativitás második követelménye az újdonságorientáltság. A könyvtárnak képesnek kell lennie felismerni a tudományok új eredményeit, ezeket ilyenként feldolgozni és ilyenként megjeleníteni szolgáltatásaiban. A már említett „dokumentáció” a múlt század közepétől ezért preferálta az újdonságértékesítő szolgáltatásokat. De ez azt is jelenti, hogy a szakkönyvtárnak részt kell vennie az adott tudomány életében.

A harmadik kérdés a könyvtárak kommunikációs képessége. Az információs társadalomban ez nem is lehetetlen követelmény. Azt jelenti, hogy a szolgáltatásokat el kell tudni juttatni addig, ameddig az intézményesített kommunikáció ér. Régen ezt a posták, ma az adatátviteli hálózatok biztosítják. Másfelől ez azt is jelenti, hogy a könyvtári szolgáltatásokat minden civilizált helyről el lehet és el kell tudni érni. Az országos ellátási rendszerbe bevont könyvtárak állománya egy korpuszt alkot, amely bárholnan elérhető. Ennek alapján lehet igen nagyra értékelni azt a jogszabályi előírást, amely az önkormányzatok számára előírja, hogy könyvtári szolgáltatást kell biztosítaniuk. Ezek után könyvtárszakmai kérdés, hogy ez mi módon valósítható meg. Itt csak jelzem, sokak által régóta hangoztatott könyvtárpolitikai elvünk, hogy a könyvtári szolgáltatások addig érnek, ameddig az iskolarendszer kiépült. Az iskolák ugyanis eléggé stabil intézmények, és a nem is távoli jövőben minden iskola csatlakozik valamelyik adatátviteli hálózathoz.

Mivel valamennyi könyvtárat elsődlegesen érintő, igazi könyvtárpolitikai kérdésről van szó, a könyvtárak „kommunikálhatósága” megérdemli a törvény figyelmét.

Hogyan működik a könyvtári rendszer?

Mivel nem létezik önmagában világkönyvtár, mindentudó könyvtár, ezért a könyvtárakhoz befutó bármely igényt a könyvtári rendszer elégíti ki, nemcsak az igényt felvevő könyvtár. A konkrét könyvtár a rendszer fizikailag kiépített hálózatában él; ebben áll a „hálózat” szó valódi jelentése. Ha az igényt helyileg nem tudja kielégíteni, más könyvtárakhoz fordul, mert vannak eszközei azt megállapítani, hová kell fordulnia. Ennek az eszközrendszernek a teljes rendszer valamennyi eleménél, tehát a végállomásokon is meg kell lennie. Vannak becslések azonban arra, hogy országos szakkönyvtárakban az igények kb. 60%-át helyileg kell tudni kielégíteni. (Ilyen irányú vizsgálatok sem folytak nálunk, ezért érdemes lenne e probléma néhány részletét tisztázni más könyvtárfajták esetében.) Az igény szempontjából közömbös, hogy milyen könyvtárban merült fel a probléma, s hogy a kérés vagy kérdés melyik könyvtár révén teljesül. A törvénynek ezért nem érdemes könyvtártípusonkénti szabályozást adnia, mert az élet „más nyelven beszél”. Az igény jelentkezési helyéről tekintve tehát a rendszer egészének állománya egy korpuszként viselkedik, a szakértelem is összpontosul. A rendszer virtuálisan tehát egy könyvtárként viselkedik, sőt a világ valamennyi könyvtára egy világkönyvtárként. Ebben áll a már szlogenként emlegetett „virtuális világkönyvtár” gondolata.

Az élet által kimunkált mechanizmusban a nagyobb könyvtárak, így az országos szakkönyvtárak is különböző pozíciót foglalnak el. Kevés erős könyvtárhoz gyakran fordulnak információért és dokumentumokért, hiszen az ország egészét szolgálják. Ezek külön figyelmet igényelnek. Nevezzük ezeket magkönyvtáraknak („donor könyvtárak”). A végállomások inkább a rendszer receptorai. Kettő között állnak a közvetítők (transzfer könyvtárak). Persze valamennyi könyvtár receptor is, donor is. Szerepüket az „inkább-kevésbé” határozóval lehet jellemezni.

Az alapkoncepció nagyon szép és elegáns; gyakorlatilag számos nehézség akadályozza megvalósulását, főként a hagyományosan könyvtári kölcsönzésnek nevezett mechanizmus siralmas volta. A könyvtárközi átkérések jelentős hányada nem teljesül, a teljesített kérések átfutása több hónap. Tudni kell, hogy fejlett országokban az átfutási időt órákban mérik! A British Libraryben 2 óra alá kívánják szorítani! Az is világos azonban, hogy a kötelező olvasmányok tekintetében nem lehet a könyvtárközi átkérésre berendezkedni. (Ezt a problémát a közoktatásnak és felsőoktatásnak kell átgondolnia és megoldania, nyilván könyvtá-

raik segítségével.) Az „egy korpusz”, azaz a virtuális egykönyvtár hazai megvalósulását nagy mértékben akadályozza az országos tároló/kölcsönkönyvtár hiánya is.

A felvázolt működési modellben rajzolódik ki a kívánatos könyvtári rendszer váza. Léteznek mindenekeelőtt a valamennyi könyvtár működését biztosító országos, „központi” funkciók intézményei, központi, összkönyvtári szolgáltatások. Ezek: dokumentumok nemzeti számbavétele (a nemzeti bibliográfiai rendszer és adatbázisai), lelőhelymegállapító eszközök, illetve adatbázisok, az országos tároló/kölcsönkönyvtár, egy „tájékoztató és tájékoztatásról” referral típusú eszköz, amely fokozatosan kiépíthető az elektronikus szolgáltatások révén is. Ide sorolható a köteles példányok olyan elosztási rendje, amely biztosítja e dokumentumok részvételét az országos ellátásban.

A könyvtárak e központi funkciók köré három vetületben zárkoznak fel. Vannak,

- amelyek biztosítják valamennyi szolgáltatás területi meglétét, ezek zöme önkormányzati közkönyvtár;
- amelyek szakterületileg biztosítják a szolgáltatásokat, a szaktudományi szolgáltatások terítésében a többi könyvtár áll rendelkezésre;
- az oktatás valamennyi szintjét támogató könyvtárak, iskolai és felsőoktatási könyvtárak. Ezek szintén szakkönyvtárak egyik-másik enciklopédikus, széles körű gyűjtőköre ellenére. Az iskolai könyvtár is az: az oktatási folyamatban hasznosuló taneszközök és szakirodalom szakkönyvtárai, az önkormányzati közkönyvtárak gyűjteményére jellemző állomány mellett.

Valamennyi könyvtár ugyanannak az adatátviteli hálózatnak tagja. Ennek a sémának legnagyobb gyengéje a könyvtárak egyenetlen területi eloszlása. Pedig emberi jögon lakóhelyétől függetlenül minden állampolgárt ugyanaz a könyvtári ellátás illeti meg. Ezért is fontos bárholon elérhetőséget biztosítani a rendszer szolgáltatásaihoz. A területi egyenetlenséget enyhítheti az egyházi gyűjtemények teljes jogú bekapcsolása, azért is, mert ezek zöme nem a fővárosban található, s gyűjteményeik kisebbik része egyházi irodalom. (Az egyházi könyvtárak részéről is tettek erre javaslatot.)

II. A törvény

Az előző fejezet az országos szakkönyvtárakkal foglalkozott. Ebben a fejezetben kicsit tágítani kell a kereteket, hiszen a törvény nem foglalkozhat elszigetelten egyetlen könyvtárfajtaival sem.

A múzeumi törvény koncepciójának vitája során osztatlan egyetértéssel fogadták, hogy a törvény

nem lesz intézménycentrikus. Az előterjesztés központjában a műtárgy állott, azaz a múzeumi tevékenység tárgya. Hasonlóan lehet javasolni a könyvtári törvény előterjesztőinek, hogy ne intézményekben, ne könyvtárakban gondolkozzanak, hanem a könyvtári tevékenység tárgya, a tudás, ismeret, közvetve az ismerethordozó dokumentum álljon a törvény központjában. A könyvtári funkciókat kell tekintenie, s hogy ezekből milyen következmények származnak az intézményekre, az már szakmai belügy.

Előre kell tisztázni azt is, hogy mit kívánunk törvényben szabályozni, s mit alacsonyabb szintű jogszabályokban. Par excellence szakmai kérdéseket nem a törvényre kell bízni. Egy példán mutatom meg, mire gondolok. Nyilvánvaló, hogy a közös (osztott) katalogizálás megszervezése fogja belsőleg legjobban átalakítani könyvtárainkat. Olyan horderejű kérdés, amely a könyvtárügy egészének működésére kihat, tehát magas szinten kellene szabályozni. Mégsem lehet a törvényben kötelezővé tenni, vagy a hogyanját meghatározni. A törvényben legfeljebb az szerepelhet, hogy a könyvtári rendszer funkcióit a lehető legalacsonyabb költségekkel kell megvalósítani mind az állományépítés, mind a feldolgozás, mind a szolgáltatások tekintetében. Ebből következik majd, hogy a jelenlegi pazarló feldolgozást át kell alakítani. Ez a példa talán elegendő.

Az is nyilvánvaló, hogy a törvény rugaszkodhat el a mai magyarországi valóságtól, a mai feltételektől. Ha pedig gúzsba kötjük, mondván, hogy csak szerény lehetőségeink vannak, akkor egy nyomorszintet kodifikálunk és tartósítunk jövőnkre is. Szintén a múzeumi törvénytervezet megbeszélésén vetődött fel, hogy a törvény bizonyos paragrafusai később lépnek hatályba, vagy átmenetileg fel lehet függeszteni hatályukat. Ismét egy példát erre is.

A kívánatos könyvtárközi kapcsolatok szíve a még nem létező tárolókönyvtár. A törvény ma csak azt mondhatja, hogy a könyvtári rendszernek része egy országos tároló/kölcsönkönyvtár is. Létre kell hozni. Bár hosszú távon bizonyosan megtérül, a létrehozás költségeit ma kell erre előteremteni. Nagy hiba lenne, ha a törvény a tárolókönyvtárról a mai gazdasági szűkösség miatt hallgatna. Bele kell venni, de a hatálybalépés késleltetése megnyugtatón a törvény közigazdász lektorait. (Természetesen lehet valakinek az a szakmai véleménye, hogy tárolókönyvtárra nincs szükség. Ám akkor meg kell mondania, hogy milyen más módon teljesülnek azok a feladatok, amelyek a tárolókönyvtárra várának.) Kérdés azonban, hogy a hazai jogalkotók lehetségesnek tartanak-e ilyen megoldást.

A törvénynek három problémával érdemes foglalkoznia:

- az állampolgárok könyvtári jogaival,

- a könyvtári rendszer feladataival,
- irányítási, fenntartási kérdésekkel, állami kötelezettségekkel.

Az állampolgári jogok

Jelen írás témája az országos szakkönyvtárak helyzete, ezért e három pont részleteit nem egyforma arányokban tárgyalja, csak annyiban, amennyiben az egész rendszer és az országos szakkönyvtárak kölcsönhatása megkívánja.

A törvénynek ki kell mondania a következőket.

Bármely állampolgárnak, tekintet nélkül lakhelyére, nemére, iskolázottságára, vallására, származására, meggyőződésére, életkorára, joga van a világ bármely publikus dokumentumát megkapnia a könyvtári rendszertől.

A könyvtárhasználatban minden állampolgár egyenlő.

A könyvtári alapszolgáltatások ingyenesek. Alapszolgáltatáson az eredeti dokumentum (vagy másolata, valamilyen reprodukciója) rendelkezésre bocsátása és a teljes dokumentumtermésre vonatkozó bibliográfiai szintű tájékoztatás értendő.

A könyvtárhasználatból egy könyvtárra vagy minden könyvtárra kiterjedően ideiglenesen vagy véglegesen kizárható az az állampolgár, aki dokumentumot vagy könyvtári berendezést szándékosan eltulajdonít, megsemmisít, megrongál. (A részletek nem törvénybe, hanem csatlakozó szabályzatokba kívánkoznak.)

Ki kell mondania, bárki jogosult könyvtárat alapítani.

Ennyit az állampolgári jogokról. A probléma egyáltalán nem egyszerű.

Az állampolgári jogok rögzítése összhangban áll a IFLA ún. UAP programjával, amely kimondja az egyetemes hozzáférhetőség elvét. Magyarország csatlakozott a programhoz. Ha a törvény mindezeket előírja, a UAP nem szólam többé, hanem komoly szakmai kihívás.

A rendelkezésre bocsátás alól kell, lehet kivételt tenni, illetve finomítani érdemes. Kivétel a muzeális értékű, vagy más szempontból különleges értékű dokumentum; állományvédelmi indokból is életbe léptethető korlátozás. (Muzeális értékű művekből viszont legyen használati kópia.)

A korlátozás kiterjedhet a kimondottan fasiszta, pornográf, emberi jogokat sértő művekre. Hol vannak a határok? A törvény csak elveket fogalmazhat. A részletek szintén kidolgozandók. A kutatómunkát semmiféle korlátozás nem érintheti.

Az ingyenesség sem problémamentes. Létezik beiratkozási díj. Ha egy dokumentum megszerzése költségekkel jár, ezt át lehet hártani a kérő személyre.

A rendelkezésre bocsátás dokumentumtípusonként is mást jelenthet. Lemez, kazetta, videó,

CD, térkép és más dokumentum esetében még könyvtártípusonként is változhat.

Vannak azonban elvibb problémák is. A következőket kell még megfontolni.

Ha kimondjuk a fenti jogokat, akkor a könyvtárnak kötelezően elő kell teremtenie a kért műveket. Az oktatásban azonban egy időben jelentkezik akár több száz, több ezer kérés ugyanarra a műre. Tekinthejtük-e ezt oktatási feltételnek, amelyet ez esetben az oktatásnak kell megoldania – nyilván a könyvtárak segítségével.

Léteznek intézményi felhasználók. A könyvtárak nem kizárólag személyekkel állnak kapcsolatban. Ugyanazok a jogok illetik-e meg az intézményeket, vagy számukra másképpen kell értelmezni a jogosultságot?

A szakmán belül a legnagyobb probléma az, hogy a fenntartó eleve a használók meghatározott köre számára működteti könyvtárát. Egy egyetem pl. az oktatók és hallgatók számára, az országgyűlés a képviselők számára, a fővárosi önkormányzat a főváros lakói számára, és így tovább. Csak az országos szakkönyvtárak számolnak eleve „az országgal”, minden állampolgárral. Miért várható el egy adott használói kör számára létrehozott könyvtártól, illetve fenntartójától, hogy „bármely állampolgár” igénybe vehesse? A könyvtári rendszer működési elve ugyanakkor pedig ezt kívánja meg. A válasz többféle lehet. Először: az említett könyvtárakat bármely állampolgár más könyvtár segítségével veheti igénybe. Rendelkezésre állnak az önkormányzati könyvtárak és az országos szakkönyvtárak; ezekbe feltétel nélkül beiratkozhat, a rendszernek ezekből a tagkönyvtáraiból bármit elérhet. Az országos szakkönyvtárak ebből a szempontból szakterületi közkönyvtárak, hasonlóan az önkormányzatiakhoz, csak nem területi, hanem szakterületi elven. Másodsor: a könyvtárközi kapcsolatok kölcsönös érdekeltségre épülnek, legfeljebb az adok-kapok arány változó. Harmadszor: a fenntartó dolga, hogy saját használói körének megfelelő költségvetést biztosítson; amilyen mértékben könyvtára részt vállal az országos ellátásban, olyan mértékben kell költségvetését más forrásból (pl. központi költségvetés) kiegészíteni. Kérdés azonban, hogy pl. a felsőoktatási könyvtárak hajlandók-e részt vállalni az országos ellátásban? Ebben a kérdésben tehát az országos könyvtárak közelről érintettek. Kényszeríteni senkit sem lehet. Ha az irányítás elég erélyes, kimondhatja azt az elvet, hogy amelyik könyvtár nem szolgáltat az országos rendszerben, kizárja magát, nem részesülhet a központi szolgáltatásokból sem. Megoldást mindenképpen találni kell.

Végül a rendelkezésre bocsátás legnehezebb kérdése egy könyvtárakon kívüli trend, amely a szellemi termékek védelmének szélsőséges képviselőjében korlátozni akarja a könyvtárak eddigi

„liberális” gyakorlatát. Főként kiadók gondolkodnak úgy, hogy másolás esetén térítés illeti meg őket is (vagy a szerzőt). Egyesek még a legegyszerűbb kölcsönzést is illetékfizetés ellenében képzik el. Nincs ebben semmi kultúrpolitikai megfontolás, a kiadók pénzszerzési kísérletéről van szó. Leszögezhetjük: a mai Magyarországon ez nem érvényesíthető, akárhány gazdag ország szélsőséges példájával (példa mindenre található) érvelnek. A kérdést nem a könyvtárak, és nem a könyvtárpolitika fogja eldönteni; azonban egy jó könyvtári törvény ebben is kellő védelmet nyújt számunkra.

A rendszer teljesítményei

A törvény második részébe javasolhatók azok a paragrafusok, amelyek a könyvtári rendszer teljesítményeiről szólnak. Az eddigiek alapján már számos kérdés tisztázható.

A törvénynek az OSZK kivételével nem kell egyes könyvtárakkal vagy könyvtártípusokkal részletesen foglalkoznia. A nemzeti könyvtár esete más, megkülönböztetett pozíciója van. Csak utalok arra, hogy a nemzeti könyvtár a törvényben megjelenhet OSZK-ként, de nemzeti gyűjtemények alrendszereként is. Ezt az indokolná, hogy nemzeti hangarchívum, filmarchívum, esetleg más gyűjtemények szintén nemzeti könyvtári feladatokat látnak el, együttes törvényi kezelésük indokoltnak látszik. Jelen írásnak azonban nem feladata ezzel foglalkozni.

A törvény kimondhatja a következőket:

A magyarországi könyvtárak rendszert alkotnak.

A rendszer tagsága nem kötelező.

A rendszer tagjai azok a könyvtárak, amelyek vállalják részvételüket az országos ellátásban, és részesülnek az országos ellátás szolgáltatásaiban.

A rendszerhez két szakmai feltétel teljesítésével lehet tartozni: a rendszer tagja betartja a szakmai normatív előírásokat (pl. szabványok), és rendelkezik kommunikációs képességgel. Az utóbbi biztosítja részvételét a könyvtárak kommunikációs hálózatában.

A rendszer nyitott, későbbi csatlakozás is lehetséges.

A rendszer területi határai a kommunikációs rendszer határai. (Említettem, ez kb. addig tart, ameddig iskolák vannak.)

A rendszer részei:

- nemzeti könyvtár (vagy nemzeti könyvtári alrendszer);
- összkönyvtári, „központi” funkciók intézményei; a nemzeti bibliográfia intézménye, a kötelezpéldány-elosztás intézménye, központi lelőhely-nyilvántartások, tároló/kölcsönkönyvtár, „referral centre” (tájékoztatás a tájékoztatásról, irányító központ), esetleg más egyebek is;

- a szolgáltatásokat területileg szétterítők könyvtárak, jelesül önkormányzati közkönyvtárak, egyházi könyvtárak, esetleg mások;
- a szolgáltatásokat szakterületenként szétszűrő könyvtárak (szakterületi közkönyvtárak, szakkönyvtárak);
- az oktatás valamennyi szintjéhez információt, szakirodalmat biztosító könyvtárak.

A sorrend természetesen közömbös.

Az alrendszerekhez tartozás nem lehet merev. Pl. nem fővárosi egyetem vállalhat területi feladatokat is, országos szakkönyvtár támogathatja az oktatást, minden egyetemi könyvtár egyben szakkönyvtár, megyei könyvtár végezhet szakkönyvtári feladatokat stb., de ezt meg is kívánja a rendszer működésének az előző részben leírt módja.

A könyvtári rendszernek országosan biztosítania kell az állomány reprezentativitását (lásd az előző részt). Ez látszik a törvény legkeményebb rendelkezésének, rövid időn belül aligha teljesíthető. (Az ún. „coverage” sem, aktuális igényessége miatt.)

A rendszer funkciói:

- a magyarországi dokumentumtermés számbavétele (az egyetemes számbavétel részeként) és feldolgozása, igénybe vehetővé tétele;
- az egyetemes szakirodalomnak, irodalmi és más művészeti alkotások kiadványokban megtestesülő dokumentumainak, és a róluk szóló információknak a biztosítása a köz- és felsőoktatás, a kutatás és fejlesztés, önművelés és szórakozás, valamint bármilyen érdeklődés számára;
- a tágran értelmezett szakirodalomban (vagy inkább: ismerethordozóban) testet öltő kulturális és tudományos örökség megőrzése;
- külföldi tájékoztatási és oktatási, kulturális szervezetek szelektív tájékoztatása a magyarországi társadalmi és szellemi élet alkotásairól az általuk kért formában (input előállításáról van szó);
- részvétel a nemzetközi és külföldi tájékoztatási intézmények, szervezetek munkájában.

Ezek a feladatok talán kiegészíthetők még azal, hogy a rendszernek képesnek kell lennie az újdonságérték felismerésére. Ez ugyan fontos lenne, de pillanatnyilag aligha teljesíthető maradéktalanul.

Ez az alfejezet is számos vitatható pontot tartalmaz. Közülük egyet emelek ki.

Mi történik, ha valamelyik könyvtár deklarálja az országos rendszerhez tartozását, a hozzá érkező kéréseket azonban nem teljesíti, vagy olyan késedelemmel teljesíti, mintha nem teljesítené? Azaz: kapni kíván, nyújtani nem. Lehet-e szankciókat bevezetni? Lehet-e a kérések teljesítésére határidőket előírni? (Nyilván, a törvényhez csatlakozó alacsonyabb rendeletekben vagy értelmezések-

ben.) Hasonló probléma az is, hogy az eddig kialakult gyakorlat szerint nem történt semmi, ha egy könyvtár nem tudta a hozzá érkező igényeket kielégíteni, pedig a kérdés az adott könyvtár profiljához tartozott. A „kielégítetlen igények” problémáját harminc éve nem vizsgálta senki. (Annak idején is csak szűk keretekben.) Természetesen kielégítetlen igény mindig lesz, de ha ennek valahol mérhető hányada alakul ki, nyilván súlyos problémákat jelez és beavatkozást kíván. Magyarul: lehet-e, s ha igen, milyen módon szankcionálni? Ismét más-ként fogalmazva: a könyvtáraknak vállalásaikat (vagy a számukra előírt feladatokat) kötelezően kell teljesíteniük.

Záró megjegyzésként ide kívánczok, hogy a törvény hatálya azokra a könyvtárakra terjedjen ki, amelyek a rendszer tagjai. Számos ezzel kapcsolatos probléma így megoldódhat. Ebből következően a törvénynek akkor csak olyan előírásai lehetnek, amelyek a rendszer egészére vonatkoznak. Ez nem zárja ki, hogy ne legyenek önálló paragrafusok pl. az önkormányzati közkönyvtárakról. Nemzeti könyvtárunkról nyilván lesznek.

A rendszer számára előírt feladatokból, a struktúrákból lehet levezetni az egyes könyvtárfajták, egyes könyvtárak feladatait. Ez már nem a törvény dolga, hanem a szakma belügye. El is kell végezni.

Töredékek az irányításról

Harmadik fejezetként a törvényben az irányítás, fenntartás, az állami kötelezettségekre vonatkozó fejezetet mondtam. Itt csak néhány kérdésre térek ki, mert nem feladatom ezt az érdeklődés központjában álló kérdéskört áttekinteni. Mivel azonban az országos szakkönyvtárakat is közelről érinti az irányítási probléma, ezért kikerülnöm sem lehet.

A törvény lehetőséget teremt az MKM és más hatóságok számára, hogy saját feladataikat, szervezeti helyzetüket átgondolják.

A könyvtárügy joggal panaszkodik, hogy az állami irányítás mechanizmusában – részben objektív okokból – hátrányos helyzetbe került. Az iskolarendszer után ugyanis a legnagyobb intézményrendszert a könyvtárak jelentik. Amíg az oktatással két önálló minisztériumi terület foglalkozik, mindkettő államtitkár-helyettesi státusú főtisztviselővel, addig az utánuk következő legnagyobb intézményrendszert minisztériumi osztály felügyeli. Túl nagy a disszonancia tehát a könyvtárügy nagysága, összetettsége, jelentősége és minisztériumi besorolása között. Megjegyzem, 1956-ig a könyvtárügynek főosztálya volt. Ebből lett előbb osztály, amelynek létszámát tovább redukálták. A könyvtárügy nyilván hátrányos helyzetbe került. A törvényben vagy a törvény kapcsán lehetőség nyílik a korrekcióra.

Az irányítás számára mindig az okozza a nehézséget, hogy a könyvtárak a közoktatás, a felsőoktatás, a tudománypolitika, a közművelődés, az egyházak, a (régi könyvek, könyvtári dokumentumok okán) múzeumok területéhez szorosan kötődnek. A tudományok, az oktatás életébe, szervezetébe a könyvtárak szervesen integrálódtak. Hol van tehát az irányítás és felügyelet kézenfekvő helye? Az MKM-en belül két logikus hely kínálkozik: a közgyűjteményi terület és a felsőoktatás. (Az utóbbi a tudománypolitikával való összefüggések és a felsőoktatási könyvtárak miatt.) Ám olyan szervezetben kellene gondolkodni, amelyben a közgyűjteményi, felsőoktatási (tudományügyi) és közgyűjteményi terület egyaránt képviselteti magát, hiszen e területeknek közvetlen kapcsolatuk van a fenntartókkal is. Vérmesebb reményekkel valamilyen „miniszterközvetlen” besorolás is elképzelhető.

A törvényben érdemes meghagyni vagy erősíteni az OMFB elnökének jogkörét. Elvi okok miatt, meg azért is, mert ez az OMFB-hez fűződő kapcsolat a gyakorlatban igen jól vizsgázott.

Az irányításnak közvetlenül ajánlatos foglalkoznia az alábbi feladatokkal:

- OSZK;
- valamennyi könyvtárat érintő központi szolgáltatások (nemzeti számbavétel, kötelempéldányelosztás stb., lásd fentebb a rendszer moduljaként);

- a kommunikációs hálózat (a NIIF fejlesztési koncepciójában egyik kiemelt hely a könyvtárakat illeti);
- szakmai előírások, szabványok kidolgoztatása (kell-e ehhez egy néhány fős fejlesztő stáb, vagy a KMK átalakításával megoldható?);
- a könyvtárügy egészét vagy jelentős részét érintő fejlesztési programok;
- szakképzés (a felső- és szakoktatással együtt);
- országos szaksajtó.

A felsoroltakért az irányítás financiálisan is felelős. Ezen túlmenően – mint fentebb látható – támogatnia ajánlatos a könyvtáraknak azt a tevékenységét, amely a rendszerben való részvétel miatt többletként hárul rájuk. Feltehető, hogy ez a támogató összeg később csökken, mivel megkarbantartás is várható.

Az irányításnak csak rész kérdéseivel foglalkoztam, minthogy az egész kérdéskör kifejtése más dolgozatra hárul. Ugyanezen okból a fenntartók kötelezettségeit és jogait sem érintettem.

Befejezésként szeretném megismételni jelen írás két alaptörekvését. Egyfelől az országos szakkönyvtárak helyét igyekezett megtalálni a könyvtári rendszerben szakterületi közkönyvtárként, másfelől igyekezett egy nem intézménycentrikus, hanem feladatokra összpontosító törvény néhány tartalmi elemét felvázolni.

Beérkezett: 1996. VII. 3-án.

SCHMIDT PERIODICALS GMBH

Antiquariat / Reprints

Folyóiratok, sorozatok, bibliográfiák korábbi évfolyamai állnak az Önök szakembereinek a rendelkezésére

- valamennyi szakterületen és nyelven
- teljes sorozatok és egyes kötetek
- nagy antikvár raktár
- másodpéldányok vétele és cseréje
- az egész világra kiterjedő kutatószolgálat
- utánnyomások

SCHMIDT PERIODICALS GMBH
Ortsteil Dettendorf
D 83075 Bad Feilnbach BRD